

international
alert

Питання ідентичності для російськомовних в Україні

в контексті збройного конфлікту на
сході країни

За фінансової
підтримки
Європейського
Союзу:

Цей документ був підготовлений International Alert за фінансової підтримки Європейського Союзу. International Alert і УНЦПД несуть усю відповідальність за зміст документа, який за жодних обставин не може розглядатися як такий, що відображає позицію Європейського Союзу.

Макет: Nick Wilmot Creative

Фото на обкладинці: © Іва Зімова/Ranos (ліворуч) © Михаїл Почуєв/Photoshot (праворуч)

© International Alert/Український незалежний центр політичних досліджень 2017

Питання ідентичності для російськомовних в Україні

**в контексті збройного конфлікту на
сході країни**

березень 2017

ВСТУПНЕ СЛОВО

В основі будь-якого соціального, а то й міжнародного конфлікту, лежить суперечка щодо принципів і теорій організації і функціонування повсякденного життя суспільства. Так само, як кисень є важливою і невід'ємною складовою повітря, слова та мова є важливими та невід'ємними складовими конфлікту. Сприйняття реальності формується під впливом структури та емоційної сили слів, які ми використовуємо. Слова не просто описують конфлікт, вони є його складовою. Можна сказати, що вибір слів у більшості наших дискусій сам по собі ніколи не є нейтральною дією; він майже завжди має конфліктогенний або миротворчий потенціал і наслідки.

Вибір слів і мови також має дві сторони: мовлення – це акт мови, і слухання – це теж акт мови. Мова може слугувати підґрунтям для непорозумінь або образ, які зрештою призводять до конфлікту, особливо якщо сторони говорять різними мовами і для порозуміння їм потрібен перекладач. Однак навіть найправильніший переклад може містити найрізноманітніші відтінки і нюанси порівняно з оригіналом. Перо (мова) може бути сильнішою за меч, і сила пера набагато складніша, тонша, і містить набагато більший конфліктогенний потенціал, ніж сила меча або автомата.

Використання мови, а особливо її вибір, ставить складні і в остаточному підсумку неоднозначні питання. Питання культури, ідентичності і маніпулятивної сили невіддільні від структур мови. У деяких випадках здається, що мова однозначно визначає ідентичність, а в інших – ідентичність практично не має значення. Розмірковуючи про роль мови в реаліях конфліктів і політики, слід уникати спрощень або узагальнень, проте необхідно пам'ятати, що мова не відокремлена від цих реалій, а є їх частиною.

Роль мови в ідентичності є складною. Національна ідентичність іноді описується як потрібний взаємозв'язок між мовою, свідомістю і територією. Спільна мова формує спільну свідомість. Якщо до цього додати сприйняття спільної території, ця загальна свідомість стає національністю. Українське суспільство характеризується глибокими регіональними відмінностями, у тому числі мовними. Проте, ці регіональні відмінності не обов'язково повинні перешкоджати формуванню сильної національної ідентичності. Проблеми виникають тільки тоді, коли ці регіональні відмінності, зокрема, вибір мови, набувають політичного забарвлення.

Надто часто конфлікт загострюється політизованим і штучним використанням спрощеної мови, що не дозволяє побачити складний характер явищ. Населення розділяється на поляризовані табори, націоналістів і сепаратистів, на тих, хто «з нами», і тих, хто «проти нас», на проукраїнських громадян і прибічників «руського мира». Такі поділи не враховують велику кількість людей, які, можливо, не відносять себе до жодного з цих таборів.

Описане у цьому звіті дослідження «Питання ідентичності для російськомовних в Україні в контексті збройного конфлікту на сході країни» має на меті пошук відповідей на деякі з вищезазначених питань, котрі постають перед Україною у цей особливо складний період її історії. Це дослідження у жодному випадку не є остаточним. Як будь-яке інше корисне дослідження, воно відкриває нові напрями, що потребують подальшого вивчення. Тим не менше, воно надає емпіричні дані, що дозволяють більш чітко сформулювати питання та поглибити наш аналіз конфлікту. Наприклад, на думку респондентів, різні цінності, а не різні мови, справляють найбільший вплив на самоідентифікацію і слугують причинами конфлікту. Однак вони визначені нечітко і сприймаються по-різному. Конфлікт між «новими» та «старими» ідеями подано у дослідженні як такий, що відіграє важливішу роль, аніж мовні відмінності; проте, що саме мається на увазі під цими ідеями? Яке місце посідають російська мова і культура в Україні і чи є у них майбутнє? Як вони і сам конфлікт впливають на процес консолідації національної ідентичності?

Це дослідження є лише однією з частин головоломки, необхідних для отримання більш повного уявлення про складний, багаторівневий та багатофакторний конфлікт в Україні. Дослідження проведено незалежною дослідницькою організацією – Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) на замовлення організації «Інтернешнл Алерт» за фінансового сприяння Європейського Союзу (ЄС). Хоча проблеми і питання було визначено спільно з «Інтернешнл Алерт», УНЦПД отримав свободу для їх вивчення. Це відповідає загальному підходу «Інтернешнл Алерт» до співпраці з національними партнерами, що передбачає ідентифікацію кола проблем у суспільстві, але дозволяє національним партнерам самостійно їх досліджувати, вивчати та знаходити способи роботи над складними проблемами і шляхи вирішення конфліктів у процесі активного обговорення і дискусій. Висновки і рекомендації, що містяться у цьому звіті, не обов'язково відображають погляди «Інтернешнл Алерт» і Єврокомісії.

Необхідно додатково дослідити цілий спектр питань. Проте згода щодо використання мови, безумовно, сприятиме всеосяжному процесу врегулювання багатофакторного конфлікту в Україні, стане ключем до консолідації національної ідентичності і, зрештою, до примирення.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	5
1 ПЕРЕДМОВА	6
2 МЕТОДОЛОГІЯ	8
3 ОФІЦІЙНЕ СТАНОВИЩЕ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ КОНФЛІКТУ	9
4 РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
4.1 Ідентичність і характер конфлікту	12
4.2 Вплив конфлікту на етнічних росіян і російськомовних українців	14
4.3 Вплив конфлікту на процес формування політичної нації	17
4.4 Права російськомовних і україномовних українців	18
4.5 Російська/російськомовна культура в Україні	20
4.6 Майбутнє російської мови та російськомовних громадян в Україні	23
5 ВИСНОВКИ	26
6 РЕКОМЕНДАЦІЇ	28

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АТО	Антитерористична операція
ЄС	Європейський Союз
ВКНМ	Верховний комісар у справах національних меншин
ВПО	Внутрішньо переміщена особа

МОВНА МАПА УКРАЇНИ

Джерело: відтворено з дозволу Евана Центанні, «Політична географія сьогодні» (www.PolGeoNow.com), за даними Всеукраїнського перепису 2001 року

1. ПЕРЕДМОВА

Питання російськомовних українців і етнічних росіян посідає особливе місце у соціокультурній і політичній історії України. Етнічні росіяни є найбільшою національною меншиною, що мешкає на території країни. За даними останнього перепису населення 2001 року в Україні налічувалося 8,3 млн громадян, які ідентифікували себе як росіян (17,3% населення України, 77,9% від загальної кількості інших національних меншин, які проживають в Україні). Згідно з переписом, російська мова була рідною для 29,6% жителів України (для 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних громад). Лише 57% представників національних меншин та етнічних громад (окрім етнічних росіян) вважають рідною мову свого народу.

Більшість росіян і російськомовних українців проживає у південних і східних областях країни. Так, частка росіян у населенні західних регіонів не перевищує 5%. У центральних регіонах вона складає до 10%, а на сході – від 17,5% у Дніпропетровській і 24-26% у Запорізькій і Харківській областях до 38-39% у Донецькій і Луганській областях. На півдні України цей показник коливається від 14% у Херсонській та Миколаївській областях до 21% в Одеській.

Згідно з даними останнього перепису українська мова є рідною для 58,5% городян, зокрема для 78% українців, 3,5% росіян і 12,5% представників інших етнічних громад, тоді як російська – для 39,5%, зокрема, для близько 22% українців, 96,5% росіян і 44% представників інших етнічних груп.

Дані опитування, проведеного у травні 2012 року соціологічною групою «Рейтинг», засвідчили, що українську мову рідною вважають 50% респондентів, російську – 29%, українську та російську – 20%, інші мови – 1%.

Перед вибухом конфлікту в 2014 році місії міжнародних організацій, а також соціологічні дослідження щодо задоволення потреб у навчанні, інформації та представництві практично не виявили фактів порушення прав російськомовного населення України або загрози їх порушення. Тим не менше, питання використання мови стали предметом гострих політичних дискусій, які навіть вилилися у бійку в парламенті під час розгляду закону про державну мовну політику в 2012 році.

Упродовж останнього десятиріччя питання захисту прав російськомовних і етнічних росіян за межами Росії часто ставало предметом російського політичного дискурсу. 1 березня 2014 року політичне керівництво РФ використало тему захисту росіян і російськомовних в Україні як привід для анексії Криму: «Такі заходи необхідні у зв'язку з екстраординарною ситуацією, що склалася на Україні, і виниклою загрозою життю громадян Російської Федерації і російських військовослужбовців, дислокованих в Криму відповідно до міжнародного договору ... війська перебуватимуть на Україні до нормалізації суспільно-політичної ситуації у цій країні».¹

Проте, після свого візиту до Криму 6 березня 2014 року, саме напередодні його окупації Росією, Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ) Астрід Торс заявила, що фактів порушення прав або існування загроз правам російськомовного населення виявлено не було. У квітні 2014 року соціологічні дані показали, що 71,5% респондентів, опитаних у восьми областях південної та східної України, відповіли «ні» на запитання «Чи згодні ви з твердженням, що в Україні утискають права російськомовного населення?». Більшість тих, хто вважає, що права російськомовних громадян утискаються, мешкали в Донецьку (39,9%), Луганську (29,5%) і Харкові

¹ Рада Федерації дозволила Путіну ввести війська в Україну, Lenta.ru, 1 березня 2014 року, <https://lenta.ru/news/2014/03/01/sovfed/>

(24,8%)²; хоч це й меншість, та все ж досить значна частка населення цих областей. Водночас нещодавнє дослідження Центру Разумкова продемонструвало відсутність загроз задоволенню комплексних прав російськомовного населення в освітній і медійній сферах, питаннях представництва, а також потребу підтримки української мови в російськомовних регіонах.

Як стверджують учасники фокус-груп та інтерв'ю, проведених у рамках цього дослідження, етнічні росіяни та російськомовні громадяни України залучаються до процесу формування української політичної нації, беручи участь у соціально-політичних процесах, волонтерському русі та Антитерористичній операції (АТО). На думку опитаних, конфлікт на сході України викликаний не мовними чи етнічними чинниками, а зіткненням цінностей.

Низка мовних проблем пояснюється респондентами політикою примусової русифікації, що проводилася в Україні радянським режимом. У свою чергу результати дослідження демонструють трансформацію мовних преференцій росіян і російськомовних громадян України та їхнє ставлення до формування української політичної ідентичності.

Показово, що у вихованні та освіті російськомовних дітей спостерігається тенденція до розвитку білінгвізму. Більшість російськомовних та етнічних росіян в Україні виступає на підтримку державного статусу української мови. Крім того, можна говорити про участь як російськомовного, так і україномовного населення країни в конфлікті на обох сторонах і про зростання недовіри до українців, які мають інші (проросійські) погляди на ситуацію, незалежно від мови, якою вони говорять.

Мовне питання в Україні має багато аспектів. З одного боку, воно може використовуватися політиками як засіб соціальної консолідації, а з іншого – як інструмент поглиблення розбрату. В майбутньому мовне питання може використовуватися як інструмент соціальної мобілізації для досягнення певних – добрих чи злих – цілей.

2 Опитування проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 10-15 квітня 2014 року. Опитано 3232 респондентів віком від 18 років у 160 населених пунктах восьми областей півдня і сходу України – Одеській, Миколаївській, Херсонській, Харківській, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій областях. Похибка вибірки не перевищує 0,95%.

2. МЕТОДОЛОГІЯ

Дослідження проводилося з метою ідентифікації проблем, з якими стикаються російськомовні громадяни України та етнічні росіяни, а також чинників, що впливають на формування їхньої громадянської (політичної) ідентичності (сфера міжкультурного діалогу, питання мовної політики, ціннісні орієнтації).

У рамках дослідження проаналізовано вплив конфлікту на самоідентифікацію росіян і російськомовних українців, російську мову і культуру, а також мовні преференції населення.

Методологія дослідження складалася з трьох методів:

- Проведено 15 інтерв'ю з експертами, більшість із яких є російськомовними лідерами громадської думки, та інтерв'ю з експертами, які займаються просуванням української мови в усіх сферах суспільного життя.
- У квітні-травні 2016 року проведено 6 фокус-групових досліджень у різних містах на підконтрольній українському уряду території (Львів, Київ, Краматорськ, Харків, Вінниця, Херсон). У фокус-групах взяли участь 62 етнічних росіян і російськомовних українців з різних соціальних груп (підприємці, державні службовці, працівники бюджетної сфери, студенти, пенсіонери).
- Проведено експертне опитування 30 лідерів громадської думки з різних сфер діяльності (журналісти, громадські активісти, представники бізнесу, науковці), 85% з яких у суспільному житті говорять російською мовою.

Методологію дослідження було визначено й узгоджено з експертами International Alert (Об'єднане Королівство) і Комісії ЄС.

Представлений звіт є результатом аналізу інформації, зібраної під час фокус-групових досліджень та інтерв'ю.

Дослідження проведено експертами Українського незалежного центру політичних досліджень у рамках проекту «Від конфлікту до миру: шлях до порозуміння і примирення», що є частиною більшого проекту «Психологічні зерна миру», за підтримки International Alert і фінансування Комісією ЄС.

3. ОФІЦІЙНЕ СТАНОВИЩЕ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ КОНФЛІКТУ

Хоча тема російської мови в Україні неодноразово обговорювалася за часів СРСР, політична мобілізація виборців навколо мовних питань відбулася лише на зорі української незалежності. Сьогодні ці питання не входять до списку пріоритетів державної політики і не обговорюються активно широкою громадськістю, яка більше переймається соціально-економічними проблемами, добробутом і виживанням.

Питання мовної політики України регулюються Законом України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики». Цей закон був прийнятий у 2012 році і досі є чинним. Існує думка, що голосування відбулося з порушенням Конституції України, норм Регламенту Верховної Ради України і процедури розгляду законопроектів. Згідно з законом, використання регіональних мов або мов меншин має відбуватися «паралельно з українською мовою» в освіті, ЗМІ, адміністративному управлінні у більшості регіонів України. Така норма суперечить статті 10 Конституції України, згідно з якою «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Стаття 10 також гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України.

На думку більшості депутатів і громадськості, закон «Про засади державної мовної політики» істотно звузив можливості для функціонування і розвитку української мови як державної. Документ було піддано жорсткій критиці з боку Верховного комісара у справах національних меншин (ВКНМ) не тільки за нечітко визначені механізми реалізації його положень, але й за невідповідність Конституції України.

Ухвалення цього закону викликало масові протести в українських регіонах – так званий «мовний Майдан». Влітку 2012 року мовні протести досягли безпрецедентного рівня. Відповідно до цього закону в регіонах, де російськомовне населення складає понад 10%, російська мова може вважатися регіональною мовою. Таким чином, у 2012 році такий статус вона отримала в 13 з 27 областей України, включаючи Автономну Республіку Крим і місто Севастополь. Регіональний статус російської мови сьогодні зберігається у всіх підконтрольних українському уряду регіонах, де вона його отримала рішенням місцевої влади.

23 лютого 2014 року, відразу після подій на Майдані і втечі Віктора Януковича з України, український парламент проголосував за скасування мовного закону 2012 року. 3 березня того ж року глави новообраний Голова Верховної Ради (і в.о. Президента) Олександр Турчинов відмовився підписувати законопроект, який скасовує закон. Тим не менше, заголовки новин про прийняття закону та з критикою нової української влади за переслідування російськомовних громадян заповнили російські, українські та іноземні ЗМІ.

Всупереч цій критиці сьогодні в Україні функціонують 1256 середніх загальноосвітніх шкіл із навчанням російською мовою. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2015/2016 навчальному році російською мовою навчалися 351948 учнів. Крім того, за офіційними статистичними даними Державного комітету з телебачення і радіомовлення України, у 2014-2015 роках накладі російськомовних друкованих видань перевищували накладі видань українською мовою³.

3 Управління видавничої справи і прес, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Рекомендації щодо висвітлення виборів засобами масової інформації та захисту права на приватне життя, Випуск неперіодичних, і продовжуваних періодичних видань в Україні українською та російською мовами у 2014-2015 роках, 4 листопада 2015 р. http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124783&cat_id=85717

Мови навчання учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів на початок 2015/2016 навчального року

	У тому числі			% від загальної кількості		
	Усього учнів	у державних школах	у приватних школах	Усього	у державних школах	у приватних школах
Кількість учнів, у т.ч. котрі навчаються мовою	3705397	3685158	20239	100,0	100,0	100,0
українською	3316459	3305690	10769	89,6	89,7	53,2
російською	351948	343300	8648	9,5	9,3	42,7
румунською	16426	16426	-	0,4	0,5	-
угорською	15535	15036	499	0,4	0,4	2,5
кримсько-татарською	-	-	-	-	-	-
польською	1698	1698	-	0,0	0,0	-
англійською	323	-	323	0,0	-	1,6
словацькою	143	143	-	0,0	0,0	-
болгарською	68	68	-	0,0	0,0	-
молдавською	2797	2797	-	0,1	0,1	-

Після вибуху конфлікту в 2014 році Уряд України не впроваджував політик, дискримінаційних по відношенню до російської мови та російськомовних громадян на підконтрольних територіях. Однак, з метою протидії російській телевізійній пропаганді та захисту прав україномовних громадян він заборонив трансляцію російських телеканалів. Крім того, було підтримано й прийнято закон, що встановлює мінімальну 35% квоту для української музики в радіоефірі. Вищеазначене могло б слугувати приводом для звинувачень у дискримінації російської мови, хоча сам закон передбачає м'який перехідний період і був узгоджений з багатьма стейкхолдерами⁴. Метою закону було забезпечення в загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації не менше 50% українського аудіовізуального продукту. Відповідно до закону, під час радіомовлення телерадіоорганізації мають забезпечувати частку музичних продуктів українською мовою в обсязі не менше, ніж 35% від загального обсягу пісень, що транслюються між 7:00 і 14:00 та між 15:00 і 22:00. Частка пісень українською мовою та офіційними мовами Євросоюзу визначається в ліцензії на мовлення телерадіоорганізації.

Незважаючи на цей закон, результати різних соціологічних опитувань демонструють, що ніщо не заважає російськомовним українцям користуватися своїми мовними і культурними правами, а також правом доступу до інформації. Не було зафіксовано жодного випадку дискримінації за мовною та етнічною ознаками.

Під час проведеного в рамках дослідження експертного опитування⁵ 80% опитаних експертів заявили, що мовні права російськомовних українців задовольняються, 13,3% – скоріше задовольняються, 6,6% – скоріше не задовольняються. Хоча показник задоволення прав на рівні

⁴ Закон №1421-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою в програмах телерадіоорганізацій».

⁵ Експертне опитування проводилося УНЦПД у травні-червні 2016 року в рамках проекту «Від конфлікту до миру: шлях до порозуміння і примирення» за підтримки International Alert. Інтерв'ю проводилися з тридцятьма експертами (журналістами, громадськими активістами та бізнесменами) з різних областей України. Було виявлено, що 85% респондентів у повсякденному житті переважно використовують російську мову. Детальні результати дослідження представлені у формі інфографічних матеріалів (див. Додатки).

80% є вартим похвали, все ж залишається значна доля громадян, котрі вважають, що їхні мовні права не задовольняються належним чином.

На думку 90% респондентів, культурні потреби російськомовних громадян задовольняються, 10% опитаних вважають, що такі потреби скоріше не задовольняються. Майже 90% респондентів заявили, що російськомовне населення не зазнає утисків або дискримінації. 70% опитаних експертів вважають, що до початку конфлікту реальних загроз для російськомовних громадян не було (однак при цьому залишається значна меншість, яка відчувала деяку загрозу), а 20% респондентів ствердили, що відчуття загрози створювалося російськими ЗМІ. Загалом, 65% опитаних вважають, що рівень довіри до ЗМІ визначається не мовою, яку вони використовують, а радше їхніми ціннісними орієнтирами і дотриманням журналістських стандартів. Аналогічно 87% експертів зазначили, що українська політична нація повинна бути представлена громадянами України незалежно від їхньої етнічної ідентичності та мови, якій вони віддають перевагу.

4. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1 Ідентичність і характер конфлікту

Переважна більшість учасників цього дослідження підкреслювала важливість своєї самоідентифікації як російськомовних українців і етнічних росіян в Україні. Ці елементи російськості були основними складовими їхньої самоідентифікації. Водночас багато експертів наголошували на чіткій різниці між росіянами-громадянами Російської Федерації і українцями-етнічними росіянами, більшість з яких відчуває себе частиною української політичної нації.

«У питаннях оцінки політичних подій і соціальних процесів ми кардинально відрізняємося, тому що ми різні народи, незалежно від мови, якою говоримо. Російськомовні українці і більшість росіян, які тут мешкають і не підтримують ті методи політичної боротьби, які Росія пропагує, просто відносяться до іншого українського етносу.», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

За останні роки дуже багато українців відмовилися від тези, що росіяни і українці – братні народи. Проте, це не просто конфлікт між народами, а більш фундаментальний конфлікт між старими та новими уявленнями про те, як повинно бути організоване суспільство.

«Не скажу, що ми зовсім різні народи, тому що активну позицію займають як росіяни, так і українці. Вони сформували думку більшості ... і намагаються нав'язати її іншим. Хоча у цьому сенсі ставлення змінилося. Стара думка про те, що росіяни й українці братні народи, суперечить новим ідеям, які сформувалися протягом останніх двох років», – учасниця фокус-групового дослідження, Харків.

Переважна більшість російськомовних респондентів зазначала, що ідентичність визначається не лише мовою чи етнічним походженням, а має різні складові. Деякі складові, наприклад, першу мову та етнічну приналежність, людина набуває при народженні, а деякі формуються протягом життя під впливом оточення і обставин. Етнічні росіянин чи росіянка цілком можуть почуватися українцями відповідно до своєї громадянської ідентифікації, адже ідентифікація в певному сенсі є справою вибору.

«У мене є знайомі однокласники, які беруть участь в АТО. Вони російськомовні. Але мова, якою вони говорять, і їхній світогляд не визначають їхню ідентичність», – учасник фокус-групового дослідження, Харків.

«Ідентифікація та ідентичність є свідомими категоріями. Якщо людина прагне бути українцем, то їй ніщо не може завадити стати українцем, особливо такий фактор як мова. І ніхто не повинен їй дорікати, що вона не може бути українцем, бо він або вона розмовляє російською мовою», – інтерв'ю з переселенкою з Донбасу, Вінниця.

«Я не скажу, що Харків цілком російський. Я, наприклад, позиціоную себе як російськомовного бандерівця. Це нормально. Російська мова – не показник. Можна любити Україну, але розмовляти російською мовою.», – учасник фокус-групового дослідження, Харків.

Респонденти заперечували прямий зв'язок між мовою/етнічною приналежністю та вибором сторони конфлікту. Вони говорили про те, що будь-яка категорія – як росіяни чи російськомовні громадяни, так і українці чи україномовні громадяни – могли опинитися по різні боки фронту.

Щоб підкреслити відсутність прямого зв'язку між використанням мови та конфлікту, одна респондентка розповіла про зустріч з літньою жінкою у Херсоні, яка просила допомогти зареєструвати організацію «Російськомовні бандерівці Херсонщини». Як відомо, одіозна постать Степана Бандери і «бандерівців» є ключовими фігурами в російських радіо- і телепередачах, котрі зображують нинішній український уряд неофашистським режимом, що прагне знищити етнічних росіян в Україні.

«Для мене взагалі, не тільки зараз (бо зараз це стало ще очевиднішим), ідентифікація тільки за мовною ознакою не є актуальною. Я знала і знаю дуже україномовних людей, байдужих до української ідентичності», – інтерв'ю з переселенкою з Донбасу.

«Спілкуюся з сім'ями патріотів України і добровольців, які загинули в АТО. ... Я з ними спілкуюся у всіх областях України і мушу сказати, що більшість з них – російськомовні. І коли вони розповідають, як жили їхні чоловіки, які йшли на передову добровольцями, вони говорять російською. Так сталося, що російська мова є для них рідною. Вони вчилися у школах і університетах з російською мовою навчання і їх оточували російськомовні люди», – інтерв'ю, Київ.

«Між росіянами та російськомовними є різниця. Наприклад, росіяни воюють з нашою армією в Донбасі, росіяни є громадянами Російської Федерації. Російськомовних там мало. І на війні у нас російськомовних теж мало (на боці Росії). У війні беруть участь представники багатьох інших етнічних груп, до речі, переважно на боці України», – учасник фокус-групового дослідження, Львів.

Учасники дослідження характеризували конфлікт на сході України як цивілізаційний, як такий, що призводить до руйнування доконфліктних традиційних уявлень і установок. Частина учасників фокус-груп розрізняє «російську ідентичність» в Україні в категоріях «руського миру» і реальних потреб громадян України. Окремі учасники говорили, що «російська ідентичність» ворожа до України.

«Російська ідентичність – це проблема України, проблема п'ятої колони, проблема ворогів України як такої. І треба розрізняти ворогів України, етнічні потреби українців російського походження, і потреби життя. Ці питання треба розділяти саме крізь призму політичної нації», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

Деякі російськомовні респонденти сприймають «росіян в Україні» як «мешканців», які підтримують інтереси Росії в Україні і яким властива ностальгія за «радянським минулим». Однак багато учасників фокус-групового дослідження свідомо відмовилися від позитивного сприйняття радянської спадщини й ідентичності, мотивуючи своє рішення неприйняттям радянських цінностей. Проте самі цінності залишилися невизначеними.

«Наприклад, я не асоціюю себе з радянською ідентичністю, незважаючи на те, що я народився в СРСР... Країна, яка не дбає про своїх громадян, не може існувати», – учасник фокус-групового дослідження, Київ.

Респонденти, які відчували виразну ностальгію за Радянським Союзом, виражали негативне, а іноді навіть вороже щодо ставлення до української мови та культури. Деякі з них радянську спадщину ототожнювали з цінностями та установками «руського миру». На їхню думку, цінності «русского мира» так чи інакше збігаються з цінностями сучасної Росії. Така тотожність сприймалася ними загалом позитивно. Подібні погляди були характерні для деяких учасників фокус-групового дослідження з Краматорська.

«Я навіть не знаю, що сказати. Немає ані української ані російської культурм. Це все штучно створені системи, якими можна маніпулювати, створюючи проблеми тим чи іншим. Раніше була радянська ідентичність, радянська ідеологія. Ми всі знали, що люди мають бути чесними, допомагати літнім людям, працювати та робити інші речі, щоб розвивати суспільство. Натомість, порівняння української та російської мов (яка з них краща) – це як два барани один проти одного», – учасник фокус-групового дослідження, Краматорськ.

«Я знаю, що дівчата-українки набагато гірші, ніж дівчата-росіянки. Це все тому, що у них менталітет такий, вони якісь дивні. Я їх взагалі не розумію. Іноді дивлюся на них і думаю: що за створіння. Вони такі ж дивні, як і всі українці. А от росіянки нормальні», – учасник фокус-групового дослідження, Краматорськ.

Варто зазначити, що таких відверто ксенофобських заяв про українську культуру та суспільство протягом дослідження було зафіксовано дуже мало. У переважній більшості випадків учасники фокус-груп давали позитивну оцінку європейським цінностям українського суспільства і негативно характеризували дії Росії щодо України. Проте, поняттю «європейських цінностей» не було дано чіткого визначення.

Літня респондентка розповіла про власні страхи і побоювання щодо використання мови в контексті збільшення українського контенту на радіо і телебаченні та проукраїнської оцінки дій Росії. При цьому вона не відчуває жодних утисків, використовуючи російську мову в повсякденному житті.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що мова та етнічна приналежність не є ключовими характеристиками сучасного конфлікту чи ідентичності в Україні. Найважливішими є цінності – вони лежать в основі самоідентифікації. Проте ці цінності залишаються невизначеними і, як наслідок, сприймаються й інтерпретуються по-різному.

4.2 Вплив конфлікту на етнічних росіян і російськомовних українців

Як вже було сказано, в Україні є різні росіяни та російськомовні громадяни. Цієї думки дотримувалися й деякі експерти.

«Російськомовні громадяни дуже різні. Є російськомовні громадяни налаштовані проукраїнськи, російськомовні українські націоналісти, російськомовні українофоби, російськомовні палкі сепаратисти. Я веду до того, що існує багато різних груп російськомовних громадян», – інтерв'ю, Одеса.

На думку експертів, це розмаїття є причиною широкого спектру реакцій російськомовних українців на конфлікт. Дехто з респондентів відзначав, що конфлікт жодним чином на них не позначився. Інші вказували на радикалізацію російськомовної громади, непорозуміння, викликані різним ставленням до української держави, образу і злості на Росію та її лідера, які використали російськомовних українців як привід для своїх дій, а також болісні розриви з друзями і родичами, які живуть у Росії.

Конфлікт не вплинув на етнічну ідентифікацію та самоідентифікацію респондентів.

«Я не просто російськомовний – я росіянин за національністю, нічого не змінилося за останні 40 років в цьому сенсі, я не намагаюся змінювати національність», – інтерв'ю, Київ.

Відбулася певна радикалізація російськомовної громади, знизився рівень терпимості до української мови.

«Через мою громадянську позицію у мене не дуже складаються в останні роки відносини з російськомовною громадою. Вона, як і українська, зараз радикалізована на тлі цих подій. ... А те, що я інколи розмовляю українською і пишу вірші українською, не дуже подобається моїм російським друзям», – інтерв'ю, Одеса.

Російська мова та російська держава викликають сильні емоції, такі як відторгнення, ненависть і злобу. Ніхто не пишається своєю російськомовністю.

«Коли я інколи міняю мову на комп'ютері, і несподівано вискакує російська мова, я відчуваю, як всередині піднімається ненависть, піднімається таке злісне почуття. ... Російські мої співвітчизники прийшли сюди мене вбивати, вбивати моїх братів», – інтерв'ю, Херсон.

«Почало змінюватися моє ставлення до російської мови, бо те, що я чув російською, мені дуже не подобалося. ... Тобто, ти залишаєшся переважно російськомовним, але цим принаймні не доводиться пишатися. Ось у чому справа», – інтерв'ю, Одеса.

Болісні розриви і непорозуміння на ґрунті конфлікту цінностей з друзями і родичами, які мешкають у Росії.

«Я намагаюся не дуже лізти в політику, щоб не втрачати друзів. У мене рідна сестра там, у мене там ціла сім'я живе. Тож для мене це було важко», – інтерв'ю, Херсон.

Дії РФ і Володимира Путіна, а також виправдання цих дій викликали протести.

«Коли Путін кричить, що він прийшов в Україну захищати російських співвітчизників, я написала маніфест ... де пояснила, що я – російська співвітчизниця, я до самих кісток росіянка, але Путін бреше ... мене, російську співвітчизницю в Україні, не Росія рятує від українських націоналістів, а українські націоналісти мене рятують від Росії. Росія – моя батьківщина, мій народ прийшов сюди бомбити мене, російську співвітчизницю, вкрати мою землю, як вкрав Крим, вкрати мій Донбас, тому що ця територія зараз Україна, де я громадянка. І українські патріоти захищають, рятують мене», – інтерв'ю, Херсон.

Заперечення ідеї «братніх народів».

«Років зо п'ять тому, я могла, як і всі, не замислюючись сказати, що українці та росіяни – братні народи, тому що це так відчувалося. Але зараз ця думка, звісно, неприпустима для мене», – інтерв'ю, Київ.

Серед російськомовних українців інтенсифікувався процес пошуку своєї ідентифікації, і ті, хто раніше ніколи не замислювався, ким вони є, почали думати про свою ідентичність і приходили до висновку, що вони – українці. В результаті серед багатьох громадян, лояльних до України, спостерігається відмова від російської ідентичності, бажання відсторонитися від Росії. Помітне зростання української ідентичності, особливо серед молоді.

Конфлікт змусив замислитися про власну ідентичність, в результаті чого багато людей дійшли висновку, що вони українці і що ця ідентифікація для них важлива.

«Люди, котрі раніше не замислювалися над тим, ким себе відчують, переважно задумалися. І або швидко, або не дуже швидко дійшли висновку, що вони почуваються українцями», – інтерв'ю, Київ.

«Багато моїх друзів і колег люблять повторювати, що вони не цінували те, що виявилось дуже важливим – свою українську ідентичність. Цікаво, що багато хто, навіть не будучи українцями за походженням, асоціює себе з Україною», – інтерв'ю з переселенкою з Донбасу, Вінниця.

«Я член Російського культурного центру ім. Олександра Пушкіна. Наші активісти брали безпосередню участь у всіх подіях, які відбувалися у 2013-2015 роках і відбуваються зараз... На своїх зборах, спілкуючись між собою, ми дійшли висновку, що росіяни за походженням, які народилися в Україні, є насправді українцями з російським корінням. Ті, що живуть зараз в Україні, але народилися в Росії, – є етнічними росіянами, але громадянами України», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

Серед багатьох росіян і російськомовних українців спостерігається прихована або явна відмова від російської ідентичності.

«Серед моїх знайомих і родичів багато етнічних росіян і російськомовних. Через низку факторів їхнє рішення асоціювати себе з Україною або обрати українську ідентичність супроводжувалося відмовою від російської ідентичності», – інтерв'ю, Київ.

Частина російськомовних українців не хоче визнавати себе росіянами, щоб не нести відповідальності за те, що відбувається.

«Етнічними росіянами себе називатиме набагато менше людей. Називаючи себе росіянами, люди думають, що несуть часткову відповідальність за війну, яку розпочала Росія, за дії Росії та росіян», – інтерв'ю, Київ.

Зростає кількість людей, які ідентифікують себе як українці. За словами деяких респондентів, стало круто бути українцем.

«У мене з'явилося почуття гордості, але не за українських політиків і уряд, а за українців, які, незважаючи на все, намагається зберегти цю країну», – інтерв'ю, Київ.

«Дехто змінив свою ідентичність просто по приколу, а багато хто – тому, що бути українцем стало круто», – інтерв'ю з переселенкою з Донбасу.

4.3 Вплив конфлікту на процес формування політичної нації

Більшість опитаних експертів відзначила, що в Україні відбувається процес формування політичної нації. Було названо різні дати початку цього процесу – від радянських часів до 2004 року, коли в Україні відбулася Помаранчева революція. Зазначалося, що конфлікт у Донбасі, безумовно, пришвидшив цей процес. Однак у той же час спостерігається явище поляризації українського суспільства.

«Відбувається процес формування політичної нації. Багато росіян ідентифікують себе українцями саме з політичної точки зору. Вони кажуть: «Ми – громадяни України, Російська Федерація – це чужа держава». Можливо, конфлікт це прискорив», – інтерв'ю, Київ.

Респонденти відзначали, що з часу вибуху конфлікту відбулося мало помітних змін. Частково це можна пояснити тим, що конфлікт локалізований і не зачепив великої кількості людей, які проживають поза його зоною.

«Оскільки у нас конфлікт локалізований на Донбасі і не зачепив всю Україну, ... частина людей залишається в умовній мушлі, в зоні комфорту, не вважаючи за потрібне робити цей вибір, оскільки його буде вкрай складно робити, особливо в змішаних сім'ях», – інтерв'ю, Київ.

Прикладом наслідків конфлікту може слугувати ситуація в Одесі, де самоідентифікація деяких громадян змінилася упродовж року після подій 2 травня 2014 року на Куликовому полі, в результаті яких загинуло 40 осіб.

«Нас опитували. До 2 травня в Одесі було близько 20% проукраїнських мешканців, тобто людей, які вважали були переконані у тому, що Одеса – це Україна. А вже через рік після усіх цих подій 2 травня, а всі події в Одесі треба оцінювати саме крізь призму бійні 2 травня, цей показник зріс до 80%. Люди говорили: нам нічого не треба, Одеса – це Україна, не чіпайте нас», – інтерв'ю, Одеса.

Російськомовні учасники фокус-груп підкреслювали, що останнім часом вони говорять українською мовою більш, ніж раніше. Причини цього залишилися нез'ясованими. Водночас деякі учасники зазначали, що практично не можуть навести прикладів зворотного – переходу україномовних громадян на російську мову.

«Існує багато прикладів переходу російськомовних громадян на українську мову. У кожного є такі знайомі. А от про україномовних українців, які почали розмовляти російською мовою, я не чув. Це є індикатором тенденції і свідчить про те, що конфлікт змінив мовні вподобання людей», – учасник фокус-групового дослідження, Харків.

Крім того, переважна більшість російськомовних експертів відзначала, що їхні діти, навіть розмовляючи російською вдома, переважно ідентифікують себе українцями і дедалі частіше користуються українською мовою.

«Мені здається, що люди стали терпимішими і стриманішими щодо російськомовного населення. Все-таки в АТО багато людей, котрі говорять російською, але захищають нашу країну. Може, вони починають розуміти, що ми такі самі громадяни», – учасник фокус-групового дослідження, Львів.

Респонденти відзначали, що після Майдану 2013-2014 років в Україні менше реагують на тему російської мови. Російська мова перетворилася на «частину українського простору», а довіра до російськомовних українців зросла, тому що вони виявилися не гірше за інших готовими протистояти загрозам.

«Мені здається, що після Майдану почали менше реагувати на мову. Все-таки повідомлення, що російськомовні теж гинуть на війні, що в батальйоні «Азов» половина російськомовних, зіграли свою роль», – інтерв'ю, Київ.

Разом з тим, респонденти наголошували, що існує різниця у ставленні до жителів деяких регіонів (не тільки тих, які не контролюються українською владою), яка визначається їхніми політичними вподобаннями, лояльністю до Росії або бажанням самих жителів певною мірою відокремитися від України.

«Це стосується не тільки політичних, але й певних сакральних речей. Має місце не те, щоб зневага, але деякі сумніви щодо харків'ян. Існує також негативне ставлення до жителів Донбасу через те, що обрали Віктора Януковича, і що багато з них вважають Росію своєю другою батьківщиною. Жителі Криму говорили, що Україна за Перекопом. Це було типовим при спілкуванні з багатьма мешканцями Криму», – інтерв'ю, Київ.

Деякі респонденти вказували, що як група російськомовні українці відіграли негативну роль у житті країни і окремих її регіонів. Але така ситуація є наслідком політичних маніпуляцій і використання мовного питання в політичних цілях, наприклад, з метою мобілізації електорату.

«Їхня роль, на мій погляд, була не найкращою. У цьому частково винні вони, а частково – українська політика, у тому числі й культурна політика українського уряду. Не секрет, що упродовж чверті сторіччя питання мови маніпулятивно використовувалося політиками, щоб залучити на свій бік виборців», – інтерв'ю, Одеса.

Можна зробити висновок, що конфлікт позначився на процесі формування політичної нації в Україні, прискоривши акцептацію та інтеграцію російськомовних українців. Разом з тим, роль деяких громадян у цих процесах негативно була негативною. Суспільство стало більш поляризованим, розділившись на тих, хто ставиться «лояльно до України», і прихильників «руського миру».

4.4 Права російськомовних і україномовних українців

Переважна більшість опитаних підкреслила відсутність загроз російській мові та її носіям в Україні. Вони говорили, що російська мова домінує в ЗМІ та інших публічних сферах. Учасники з областей України, де домінує російська мова (Харківська, Херсонська, Київська), зазначали, що не відчувають жодних утисків російської мови і не бачать потреби в її захисті і спеціальних запобіжних заходах збереження.

«Я росіянка, я 35 років викладаю російську мову і літературу, в основному літературу в університеті російською мовою. Ніхто ніколи мене не утискав», – інтерв'ю, Херсон.

«Тобто, я не пригадую жодного випадку, коли саме через російськомовність у мене були б якісь проблеми», – інтерв'ю, Київ.

Респонденти стверджували, що заяви про утиски російської мови в Україні є нічим іншим, як маніпуляціями. Вони зазначили, що існує досить багато російськомовних ЗМІ, які висвітлюють події в Україні. Відчуття, що в Україні утискають права російськомовного населення, може виникати через те, що кількість україномовних громадян неухильно зростає.

«Російська мова аж ніяк не утискається, навряд чи її потрібно захищати. Просто тут насправді ринок диктує необхідність в тій же пресі, споживачі замовляють ту чи іншу пресу і, відповідно, ту чи іншу мову. При цьому ці 30 газет російською мовою в жодному разі не носять відтінку ані крапельки проросійської позиції. Ні, вони цілком проукраїнські. Просто вони друкуються тією мовою, яку розуміє більшість мешканців Харкова», – учасник фокус-групового дослідження, Харків.

Дехто з російськомовних експертів вказував, що навіть незалежно від етнічної приналежності домінація російської мови є результатом мовної політики Радянського Союзу – русифікації соціально-культурного та гуманітарного простору. Це проявлялося в тенденціях урбанізації, цілеспрямованої політики в освітній сфері (обмеження кількості українських шкіл) та політиці заборони української мови і культури держави радянським урядом. Українська мова й українська етнічна ідентичність розцінювалися радянським режимом як загроза. Респонденти наводили приклади фактичної негласної заборони української мови в ті часи в освіті, культурі, на виробництві, що створило передумови для русифікації і певні проблеми, що існують і до сьогодні.

«Я розмовляю російською тому, що жив у Києві на Лісовому масиві, навчався там у школі. Шкіл там було п'ять-шість, у тому числі одна українська. Ось вам відповідь на питання про ідентичність і російськомовність. У Київському політехнічному інституті я навчався російською мовою, бо іншою просто не викладали. Це не означає, що я не розмовляю українською мовою. Мама народилася у селі під Києвом, там вона пережила голодомор, і про це я знаю з її розповідей з перших вуст. Це моя ідентичність. І я її ніколи не зміню, тому що я українець на всі сто», – учасник фокус-групового дослідження, Київ.

«На початку 1960-х років радянський уряд забороняв українську мову та культуру. Моїм однокласникам, якщо їхні батьки займали високі посади, заборонялося вивчати українську мову. Я читав українські книжки у той час», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

Респонденти в Харкові, Херсоні, Краматорську і Києві наголошували на гострій нестачі культурних продуктів українською мовою. Деякі учасники говорили, ґрунтуючись на власному досвіді або досвіді знайомих, що в окремих регіонах україномовні мешканці стикалися з труднощами і тиском на них російськомовної більшості.

«Україномовні мешканці Одеси завжди українською мали більше проблем, ніж інші. Вони часто чули зневажливі коментарі про українську мову та стикалися з суто одеським, ненависним мені снобізмом. ... Скажімо, якщо людина розмовляла українською, її одразу запитували: «З якого ви села? Я навіть чула, як дехто казав: «Селюче, повертайся до свого села», – інтерв'ю, Одеса.

«Ще до війни в Донецьку мені здавалося, що саме українська культура та мова потребують захисту в деяких регіонах України», – інтерв'ю з переселенкою з Донбасу.

Експерти підкреслювали, що люди поступово перейдуть на українську мову, але цей перехід повинен бути добровільним і не болючим. Російськомовні учасники, які вільно розмовляють українською мовою, позитивно оцінювали можливість збільшення практики використання української мови. Однак дехто з них звертав увагу на явище конформізму – переходу в спілкуванні на мову більшості, переважно російську. На їхню думку, у таких областях, як Харківська, де більшість мешканців російськомовні, використання української мови неможливе.

«Для Одеси це було болючим, тому що в Одесі було багато російськомовних шкіл. Тим не менше, діти почали вивчати українську мову. ... Мешканці Одеси дуже опиралася перекладу фільмів у кінотеатрах українською мовою. Я пам'ятаю петиції і заяви. Я пам'ятаю пікети», – інтерв'ю, Одеса.

«Усе набагато легше, коли створено належні умови. Тоді людям набагато легше вивчити та розмовляти українською мовою. Їхнє ставлення до вивчення мови буде більш гармонійним. А можна зробити простіше: починаючи з завтрашнього дня, вивчити та розмовляти українською мовою, інакше не зможеш вступити до університету, підписати документи і т.д. - від елементарних офіційних речей і до більш складних», – інтерв'ю, Київ.

Респонденти відзначали, що, на думку деяких російськомовних українців, особливо в російськомовних регіонах, питання вивчення української, потреба її використання як державної мови могли бути сприйняті негативно через небажання змін, складнощі адаптації, неприйняття української мови.

«Ця російськомовна еліта багато в чому не переорієнтувалася. Комсомол, партія, профспілки були вилучені з системи державного управління, коли нова еліта прийняла нові правила: говорити на навчатися українською мовою. От колишня еліта й обурилася: «Прокляття, бандерівці нас утискають. Хоча нові правила абсолютно нормальні: державна мова - українська, школи повинні викладати українською мовою, газети повинні висвітлювати події українською мовою. Культурні люди це розуміли і приймали. Але декого це почало дратувати. Викладачі у вузах скаржилися, що від них вимагають викладати українською мовою. Це проблема, я вважаю, невеликої частини тих, хто не сприймав українську мову, але пристосувався», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

Група російськомовних респондентів у різних містах акцентувала увагу на важливості збереження можливості вивчати і говорити російською мовою, водночас вивчаючи українську, створювати відповідні інфраструктурні можливості для вивчення української мови.

«Ми в родині спілкуємося російською, і своїх дітей я вчу вдома спілкуватися російською. Це не означає, що ми не можемо спілкуватися українською. У школі навчання українською. Це не обговорюється. Як би там не було, державна мова має бути одна, ніколи не може бути поділу, інакше нічого з цього доброго не вийде. Але якою мовою спілкуватися на побутовому рівні – це вже особистий вибір кожного», – учасниця фокус-групового дослідження, Вінниця.

«На сьогодні в Україні немає проблем з російською мовою. Натомість, українська мова становить велику проблему для мешканців Херсону. Якщо ви трішечки знаєте українську мову, намагайтеся розмовляти нею, не соромтеся. І не треба зневажати інших. Якщо ми відновимо українську мову, ми не перестанемо розмовляти російською. Безумовно, ми читатимемо Пушкіна, але українська мова буде державною мовою. Я сподіваюся, що це буде ще за наших часів», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

4.5 Російська/російськомовна культура в Україні

Думки респондентів про російськомовну культуру і ставлення до неї в Україні розділилися. Ті, хто вважає, що така культура існує, перераховували переважно літературні твори, видання та імена письменників, які пишуть російською мовою і описують український контекст. Водночас учасники фокус-груп скептично ставляться до існування самостійної російської/російськомовної культури в Україні, культури, яка не була б сьогодні тісно пов'язана з РФ. Вони також заявляли, що масова або популярна культура в Росії може мати «пропагандистський характер», бути «підконтрольною ФСБ» і руйнівною для української спільноти.

Дехто з експертів говорив про те, що відокремити російськомовну культуру від російської дуже важко, і ті, хто намагається це робити, дотримуються певної моди. На думку таких респондентів, російськомовна культура в Україні переживає кризу через розрив з російською культурою, з якою вона була колись тісно пов'язана.

«Я розумію, що це зараз модно, але мені дуже складно відділити для себе українського письменника від російського... Це скоріше певна мімікрія, письменники себе заганяють у певні рамки тільки кордонів української ідентичності, територіальні, етнічні чи інші», – інтерв'ю, Київ.

«По-перше, частина творців російської культури в Росії стали неприйнятними для української аудиторії через їхню позицію. І, навпаки, активні проукраїнські діячі російськомовної культури з України стали неприйнятними в Росії. Ці культурні спільноти, якщо не розриваються, то віддаляються. Для української російськомовної спільноти стало важливим і звичним споживати українську культуру, україномовну культуру», – інтерв'ю, Київ.

Змінилося сприйняття себе російськомовними українськими письменниками та поетами. Учасник інтерв'ю проілюстрував це, навівши приклад зміни назви антології, написаної російськомовними авторами.

«Нещодавно було видано нову антологію російськомовних авторів. Після довгих суперечок її назву - «Російська поезія в Україні» - змінили на «Українська поезія російською мовою», – інтерв'ю, Одеса.

Учасники зазначали, що тільки сьогодні почали виникати потенційні можливості для формування специфічної української російської (російськомовної) культури з українським контентом, що відбиває відмінності між російськомовними українцями і росіянами. Вони підкреслювали своє розчарування у російській масовій культурі, що проявляється в негативному сприйнятті російського контенту в культурних продуктах РФ. Респонденти не могли навести прикладів історичної російськомовної української культури, перераховуючи переважно приклади такої культури в сучасній поп-музиці та шоу-бізнесі. Учасники фокус-груп, що мають безпосереднє відношення до літературної творчості, наводили приклади російськомовних українських авторів, тоді як інші респонденти не змогли відповісти на це питання.

«Що стосується сучасної російської культури – її повністю треба відмітати. Оскільки сучасна російська культура, що приходить звідти – крім опозиційної, котра так чи інакше прийде до того, що стане українською російськомовною, – вона ворожа, тому що повністю підконтрольна ФСБ і, як завжди у них це прийнято, існує керівна спрямовуюча сила, що цією культурою керує. І тому ми сприймаємо цю сучасну російську культуру як ворога», – учасник фокус-групового дослідження, Херсон.

«Плакати іноді хочеться. Я обожнювала всі серіали з російськими акторами, які дивилася. І коли ти дізнаєшся, що ці люди говорять таку гидоту, вважають, що Україну треба стерти з лиця землі, це таке відчуття, ніби тобі рідний брат ніж у спину встромив», – учасниця фокус-групового дослідження, Львів.

Окремі респонденти під час інтерв'ю також звертали увагу на те, що в Україні існує і російська культура, носіями якої є ті, хто її вивчає і викладає. Великі міста в Україні є осередками російської культури. Також такими осередками є кафедри, де викладають російську літературу, літературні гуртки, студії.

«У нас будь-яке велике місто – це осередок, центр, як правило, там переважно російська культура», – інтерв'ю, Київ.

«Носіями російської культури я вважаю вчених, філологів, літературознавців, мистецтвознавців, котрі глибоко вивчають російську культуру і вбачають в ній саме культуру», – інтерв'ю, Херсон.

Респонденти розповідали про те, що в Україні дітей вчать літературній творчості обома мовами, проводяться фестивалі, де представлені твори обома мовами. На такі фестивалі приїжджають і гості з РФ.

Деякі респонденти також вказували на різницю між російською та радянською культурою та вплив радянської спадщини на суспільство. Носіями радянської культури можуть бути як українці, так і росіяни.

«Безперечно, є носії російської культури. Є також носії радянської культури, їх багато серед українців і серед росіян. Їх, безсумнівно, набагато більше, ніж носіїв російської культури», – інтерв'ю, Київ.

Громадяни України, які вважають себе носіями російської культури, відрізняються від носіїв російської культури, які мешкають в Росії. Так само відрізняються й російськомовні люди в Україні і в Росії.

«Люди впускають українські культурні коди в своє життя, коли вони є росіянами і живуть тут, і роблять це доволі безболісно. Але водночас буває так, що вони продовжують вважати себе етнічними росіянами, хоча по суті ними не є», – інтерв'ю, Київ.

«Сьогодні, наприклад, я читала книгу дослідниці, яка займається проблемами читання в школі. І ось я розумію, що половину цих слів я не чула і не вживаю цих конструкцій, незважаючи на те, що моя російська є більш-менш літературною. Просто тому, що у мене тепер мовні конструкції побудовані інакше, простіше», – інтерв'ю, Київ.

Деякі респонденти вважають, що російськомовних авторів не варто виокремлювати. Вони просто є творцями української культури. Загалом всі культурні продукти, які створюються в Україні, є елементами української культури.

«Я не знаю, чи варто їх виокремлювати. Тих самих російськомовних українців. Просто так склалося, що вони або вирости в ту епоху, коли всі говорили російською, або батьки розмовляють російською, або змішані шлюби, і вони говорять російською. Але мислять вони по-українськи. Це не якась особлива культура, я впевнена. Вона просто українська, але російською мовою», – інтерв'ю, Херсон.

«Я цілком упевнений, що абсолютна більшість культури, що твориться в Україні, – це українська культура», – інтерв'ю, Київ.

Окремі представники української культури, які були традиційно орієнтовані на російський ринок, відмовилися від того, щоб бути на ньому представленими, і переорієнтовуються на український і європейський ринки.

«Борис Херсонський, наприклад, лікар-психіатр, котрий був дуже популярний в Росії, зараз втратив ці ринки, але Європа його перекладає. Він живе в своїй відповідній парадигмі. Він російськомовний поет, єврей, який абсолютно повністю розділив все проукраїнське. Він зараз пише українською», – інтерв'ю, Одеса.

Окремі культурні явища, такі як соціальний рок (протестні пісні), які раніше були характерними для Росії, з'являються в Україні як в російськомовному, так і в україномовному виконанні, адже тепер центр протестної активності перемістився до України.

Переважна більшість експертів висловлювалася за розвиток російськомовної культури в Україні. На їхню думку, це збагачує культуру, культура може заважати лише безкультур'ю. Тому завданням українського суспільства є створення багатомовного культурного продукту.

«Я завжди вважав, що двомовність нової української культури – це скоріше перевага, ніж недолік. І проблема полягає в тому, щоб у пострадянський період створити спільну платформу українського культурного, духовного продукту, який може бути багатомовним», – інтерв'ю, Київ.

4.6 Майбутнє російської мови та російськомовних громадян в Україні

На думку багатьох респондентів, конфлікт на сході знизив актуальність мовного питання в Україні. Навіть ті політичні сили, які традиційно піднімали питання захисту російськомовних українців під час виборчих кампаній, більше його не актуалізують.

Водночас питання про статус української мови як державної та про місце російської мови є важливим і контроверсійним для респондентів у всіх регіонах. З одного боку, переважна більшість респондентів вказує на штучність мовного питання, з іншого боку, багато часу під час обговорень було присвячено саме мовним контекстам – аналізу причин «незадовільного стану української мови» як державної, використанню мовного питання політичними силами для розколу суспільства та мобілізації виборців.

Більшість експертів сходяться на думці, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою в Україні. Багато респондентів вважають, що в майбутньому Україна має стати державою, котра будується навколо громадянської концепції суспільства, в якому створені умови для життя і розвитку всіх етнічних груп. Окремі респонденти відзначали, що спроби побудувати державу навколо етнічної української нації призведуть до втрати території.

«Я гадаю, що цей громадянський концепт хороший, тому що ми можемо об'єднуватися навколо спільних цінностей, спільного бачення майбутнього, яке би нам усім підходило. Якою ми хочемо бачити державу, якою вона повинна бути. А мова – це для мене сфера прийняття рішення, прийняття правил людиною», – інтерв'ю з переселенкою з Криму.

Російськомовні респонденти підкреслювали, що для них важливо, щоб їхні діти зберегли свою російську ідентичність. Переважна більшість вважає, що мовних навичок, отриманих дітьми вдома, для цього має бути достатньо. Але хотіли би, щоб у їхніх дітей була опція вивчення російської мови в школі, якщо у них виникне таке бажання.

«Моя донька вільно спілкується українською. Онуки мої теж спілкуються українською. Але в побуті, в сім'ї використовують російську. Тому що немає жодних причин відмовлятися від рідної мови», – інтерв'ю, Одеса.

«Думаю, що мені вдасться без держави, напевно, обійтися в цьому сенсі. Але мені б не хотілося, щоб, якщо мої діти захочуть додатково вивчати російську граматику тощо, їм було відмовлено в цьому», – інтерв'ю, Київ.

Респонденти мають протилежні думки щодо білінгвізму і його бажаності в майбутньому. Одні виступають на його підтримку, інші ж, з огляду на панування російської мови в публічному просторі, вбачають у ньому загрозу існуванню української мови і вважають, що з часом такий феномен, як російськомовні українці, мусить зникнути. На їхню думку, українське суспільство дуже хворе, якщо у ньому 15% етнічних українців розмовляють російською мовою.

«Єдина причина, через яку частина україномовних людей відчуває дискомфорт і невдоволення, – це панування російської мови у різних сферах життя, що означає маргіналізацію української мови», – інтерв'ю, Київ.

«Ми чомусь боїмося російської мови. Ми боїмося, що якщо вона залишиться на порядку денному, то не буде української», – інтерв'ю, Київ.

«Є такі люди (російськомовні, які є етнічними українцями – авт.). За переписом населення таких приблизно 15%, що насправді є ознакою дуже серйозної хвороби в суспільстві, але нічого такого дуже трагічного тут немає», – інтерв'ю, Київ.

«Проблема не в тому, що вони хочуть, аби російська мала якісь права, оскільки права її, як ви розумієте, в Україні колосальні. ... Крім Білорусі, немає жодної країни в Європі, яка надавала би такі права іншим мовам, тим більше російській. Але вони хочуть, щоб української не було, не чути, щоб її можна було зневажати, ігнорувати, плювати на неї», – інтерв'ю, Київ.

«У нас не двомовна країна. Це тяжкий, дуже серйозний наслідок імперської політики. Якщо його не подолати, ми будемо мати серйозні проблеми», – інтерв'ю, Київ.

Російськомовні та двомовні українці переважно вважають білінгвізм позитивним явищем, а відмову від білінгвізму або небажання знати другу мову (російську чи українську) респонденти називають наслідком невігластва або недавнього перебування в країні. На відміну від окремих україномовних громадян України, для російськомовних українців ставлення до російської мови як до загрози є симптомом хвороби суспільства.

«Звичайно, я вважаю, що основною мовою має залишатися українська, тому що це Україна. Але вбивати, знищувати, дорікати комусь, хто говорить російською, – це абсурд. Треба знати дві мови», – інтерв'ю, Херсон.

Разом з тим, деякі учасники інтерв'ю виділили низку негативних очікувань і побоювань. Серед питань, які їх турбують, вони згадували місце російськомовних у майбутньому, непослідовність мовної політики, неналежне, на їхню думку, ставлення до російськомовного населення і російської мови.

Побоювання, що в Україні візьме гору етнічний націоналізм.

«Такий самий для мене ризик, якщо Україна будуватиметься в перспективі як держава-нація. Тобто, не як держава-корпорація», – інтерв'ю, Київ

Неприйняття ідеї, що росіяни – друга державна нація, а російська має бути другою або навіть першою державною мовою.

«Хоча можна вважати росіян другою утворюючою нацією України, останні роки швидше знову показують, що поки що це не той шлях, який обирає Україна», – інтерв'ю, Київ.

«Але я чітко бачу, що будь-які спроби, в тому числі і мої, сказати, що росіяни – це друга основа української держави, це друга нога, це другий етнос, тобто друга домінуюча нація, а російська мова – безумовно друга або перша державна, неважливо, – дуже часто, навіть у половині випадків натикаються на те, що мені кажуть, що є держава Російська Федерація, можна туди завжди поїхати і там жити, кому не подобається», – інтерв'ю, Київ.

Непослідовність журналістської освіти, коли людей готують працювати українською мовою в країні, де переважна більшість ЗМІ є російськомовними, що призводить до неконкурентоспроможності українських ЗМІ порівняно з російськими.

«Я не вважаю, що у нас зараз здорове журналістське або медійне поле. Російська мова явно домінує в періодиці і на телебаченні. Але при цьому є реалії ринку і, головне, є мільйони українців, для яких російська мова є першою і єдиною мовою. У нас же офіційно вся журналістська освіта ведеться українською мовою. ... Протягом 4-5 років ми вчимо журналістів писати українською мовою, хоча чудово знаємо, що половина або й більшість з них писатиме російською. Ми їх чотири роки навчаємо українській, потім випускаємо цей, даруйте, напівфабрикат у російськомовну пресу і телебачення. Тим самим підриваючи конкурентоспроможність наших російськомовних засобів масової інформації в змаганні з російськими», – інтерв'ю, Київ.

Вимога переходити на українську мову в спілкуванні з державними органами, навіть якщо обидві сторони є російськомовними.

«Чому я повинен в ЖЕКу писати заяву українською... Особливо з огляду на те, що в ЖЕКу працюють російськомовні люди, це геть нелогічно», – інтерв'ю, Київ.

Складнощі працевлаштування і творчості у сфері театру і драматургії.

«Інша справа, коли я як драматург писала п'єси. Я бачу, що Україна просить винятково україномовні п'єси. А моя українська не настільки гарна, як російська. Я занадто багато віддала себе російській мові, тому я так добре українською не напишу. ... Що стосується самореалізації, я не змогла себе реалізувати», – інтерв'ю, Херсон.

Отже, можна зробити висновок, що питання майбутнього російської мови та її носіїв в Україні залишається невизначеним. Тимчасово воно зникло з порядку денного через конфлікт на сході країни, але, з огляду на полярні погляди і оцінки російськомовних і україномовних громадян, в майбутньому воно, швидше за все, знову постане.

5. ВИСНОВКИ

- Загроз, порушень або утисків прав росіян і російськомовних громадян в Україні, проведення урядом цілеспрямованої політики дискримінації російськомовних українців за мовною ознакою до конфлікту не існувало. Більше того, на території, підконтрольній українській владі, ці загрози не з'явилися і після вибуху конфлікту. Будь-яке відчуття загрози може виникати виключно під впливом необ'єктивного та непрофесійного висвітлення ЗМІ або політичних спекуляцій, а не через саму загрозу.
- Хоч етнічна і мовна ідентичності й мають велике значення для російськомовних українців і етнічних росіян, проте не є визначальними у їхньому ставленні до політики російського уряду по відношенню до України і конфлікту на сході країни. Учасники дослідження прямо або опосередковано характеризують конфлікт у Донбасі не як мовний, а як ціннісний або цивілізаційний. Однак характер цих цінностей залишився невизначеним. За їхніми словами, це конфлікт між тими, хто поділяє цінності «руського миру» та ностальгує за СРСР, і тими, хто вважає себе громадянами України незалежно від практик мови, якою вони розмовляють.
- Серед більшості етнічних росіян і російськомовних українців має місце почуття образи, незрозуміння та засудження політики російського уряду щодо України. Вони зазначали, що сьогоденні події позначаються у довгостроковій перспективі на ставленні молодого покоління українців до РФ. Багато росіян і російськомовних українців болісно переживають розрив або охолодження стосунків із родичами, які мешкають у Росії. Деякі з них відмовилися від російської ідентичності на користь української через небажання навіть опосередковано чи негласно нести відповідальність за політику російського уряду по відношенню до України.
- Конфлікт пришвидшив процес формування політичної нації в Україні, хоча й викликав соціальну поляризацію на ґрунті сприйняття ролі Росії в конфлікті. Більшість росіян і російськомовних громадян України підтримує державний статус української мови і не говорить про потребу зміни статусу російської. Етнічні росіяни та російськомовні українці, які асоціюють себе з Україною, рухаються до білінгвізму, починаючи використовувати українську мову в своєму побуті та/або віддаючи дітей до шкіл з українською мовою навчання. Крім того, можливо контрінтуїтивно, зміцнюється довіра між російськомовними та україномовними українцями, оскільки обидві групи беруть участь у конфлікті на сході на одній стороні. Разом з тим зросла недовіра до українців, які поділяють цінності «руського миру».
- Респонденти в південно-східних областях, де панує російська мова, підкреслювали потребу захисту і розвитку української мови та подолання наслідків політики русифікації, що проводилася за часів СРСР. Вони наводили приклади утисків україномовних громадян за мовною ознакою у період незалежності України. Часто-густо в цих регіонах важко отримати необхідні знання та вільно оволодіти українською мовою. Передбачається, що з плином часу поступова українізація буде сприйматися більшістю російськомовних українців позитивно. Проте державна політика примусової українізації, швидше за все, викличе протести й опір.
- До вибуху конфлікту російськомовна культура в Україні була тісно пов'язана з російським контекстом і інтегрована у нього. Фестивалі російськомовної літературної творчості проводилися за активної участі російських авторів. Конфлікт не повністю розірвав ці зв'язки. Водночас в Україні активізувався процес формування специфічної української російськомовної культури. Цей процес особливо помітний для безпосередніх учасників літературного і культурного життя.

- Незважаючи на те, що конфлікт на сході країни відсунув мовні питання на другий план, тема майбутнього російської мови та її носіїв в Україні зберігає свою чутливість і створює можливості для політичних маніпуляцій. Багато російськомовних респондентів і білінгвів хотіли б, щоб у їхніх дітей зберігалася можливість навчатися та спілкуватися російською мовою, тоді як деякі прихильники українізації вважають, що російська мова становить загрозу українській ідентичності та мусить поступово взагалі зникнути з України.

6. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Як показують результати цього дослідження, збройний конфлікт на сході України не є наслідком порушення прав етнічних росіян і російськомовних українців. Українська держава продовжує надавати російськомовним громадянам можливості навчатися, спілкуватися і обмінюватися інформацією рідною мовою. Тим не менше, респонденти мають дуже різні погляди на питання майбутнього російської мови, російськомовної культури та російськомовних громадян в Україні. У зв'язку з цим мовні питання залишаються дуже чутливими і створюють можливості для політичних маніпуляцій.

Виходячи з вищесказаного, уряду України рекомендується:

- Розробити та оприлюднити стратегічну національну політику послаблення ескалації існуючої мовної проблеми в Україні, зумовленої політичними чинниками;
- Базувати свою мовну політику на підтримці української мови як державної, її розвитку в різних сферах суспільного та державного життя з одночасним наданням гарантій вільного розвитку російської та інших мов національних меншин, а також підтримки вивчення мов країн ЄС;
- Ретельно стежити за сумлінним виконанням мовного законодавства засобами масової інформації та державними органами. Захист прав не тільки російськомовних, а й україномовних громадян сприятиме зміцненню довіри між обома групами і усуненню напруги в мовному просторі в регіонах, де наразі не задовольняються мовні та культурні потреби україномовних громадян;
- Використовувати і розвивати українську мову в державному управлінні, функціонуванні державної служби та наданні державних послуг;
- Зосередитися на розробці комплексних заходів державних політик (інформаційної, освітньої та культурної) з підтримки і розвитку процесу повної інтеграції етнічних росіян-громадян України;
- Протидіяти використанню мови ненависті по відношенню до меншин незалежно від мов, які вони використовують, та рівня, на якому вони використовуються у суспільстві у ширшому процесі реалізації та покращення інформаційної політики;
- Забезпечити можливість використання мов національних меншин у місцях їх компактного проживання з одночасним розвитком можливостей функціонування державної мови;
- Розвивати систему освіти для представників національних меншин, виходячи з імплементації методів багатомовної освіти, забезпечити можливість вивчення української як другої мови представниками національних меншин у школах національних меншин, розвивати вивчення англійської та інших європейських мов у мультилінгвальної освіті;
- Розширювати можливості для вивчення і використання української мови в публічній і соціальній сферах у регіонах, де традиційно домінує російська мова, з метою збалансування наслідків політики русифікації, що проводилася урядом СРСР у сфері освіти, розвитку ЗМІ та культури;
- Проводити інформаційні кампанії з питань прав людини в цілому і мовних прав зокрема, а також прав національних меншин;

- Створювати можливості для російськомовних українців отримувати інформацію з українських російськомовних джерел шляхом розвитку українського контенту в російськомовних ЗМІ і українських культурних продуктах; і
- Прийняти нове законодавство в мовній сфері, яке б враховувало державний статус української мови, рекомендації ЄС щодо підтримки зникаючих мов і мов меншин, а також чіткі механізми реалізації мовних прав на різних соціальних рівнях; проводити консультації з різними громадськими організаціями щодо механізмів реалізації мовної політики, формування чітких правил співіснування мов, заснованих на засадах поваги до прав людини і сумлінному дотриманні мовного законодавства. Це дозволить уникнути політично мотивованої ескалації будь-якого конфлікту в мовній сфері в Україні.

International Alert

ukraine@international-alert.org
www.international-alert.org/ukraine

Український незалежний центр політичних досліджень

ucipr.info@gmail.com
www.ucipr.org.ua

ISBN: 978-1-911080-47-3